

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ АПК КРАЇНИ

ON THE QUESTION OF THE PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF THE COUNTRY'S AGRICULTURE

Давидова І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права,

Національний університет «Одеська юридична академія»

Журило С.С., к.ю.н.

Стаття присвячена аналізу питань стосовно існуючих проблеми правового регулювання діяльності агропромислового комплексу країни, пошуку шляхів їх вирішення та визначення перспектив його розвитку.

Зазначено, що вивчення правового регулювання діяльності АПК України є актуальним та важливим завданням, яке вимагає комплексного підходу і врахування різноманітних аспектів та викликів, з якими стикається галузь; надасть можливість створити сприятливі умови для сталого розвитку АПК та забезпечення продовольчої безпеки країни.

Зроблено висновок про необхідність запровадження наступних шляхів вирішення окреслених питань щодо правового регулювання АПК: розробка комплексну законодавчої бази (прийняття єдиного закону або кодексу, який би інтегрував всі аспекти діяльності АПК, забезпечуючи узгодженість і послідовність нормативно-правового регулювання; проведення кодифікації існуючих нормативних актів, що стосуються АПК); завершення земельної реформи (розробка прозорих і чітких механізмів регулювання земельних відносин, зокрема щодо оренди, купівлі-продажу та використання землі; створення електронних реєстрів земельних ділянок для підвищення прозорості); посилення державної підтримки (вдосконалення механізмів державної підтримки аграріїв, зокрема через розробку програм субсидій та грантів, які б враховували потреби малих і середніх фермерських господарств; запровадження механізмів страхування ризиків для аграрного сектора); покращення доступу до фінансування галузі (розробка спеціальних кредитних програм для аграріїв з пільговими умовами; створення фондів підтримки аграрного підприємництва, які б надавали фінансову допомогу на розвиток інноваційних технологій); розвиток інфраструктури та логістики (інвестування в розвиток сільськогосподарської інфраструктури, включаючи будівництво доріг, складів, та логістичних центрів; впровадження сучасних технологій в логістику агропромислової продукції для зменшення втрат і підвищення ефективності).

Підкреслено, що запровадження окреслених шляхів вирішення питань щодо правового регулювання АПК дадуть можливість створити сприятливі умови для розвитку агропромислового комплексу України та підвищити його конкурентоспроможність на міжнародному ринку.

Ключові слова: агропромисловий комплекс, розвиток АПК, ринок, ефективність розвитку, сільськогосподарське підприємство, виробництво продукції, тваринництво, рослинництво, конкурентоспроможність, суб'єктами господарювання, технологія.

The article is devoted to the analysis of issues related to the existing problems of legal regulation of the country's agro-industrial complex, finding ways to solve them and determining the prospects for its development.

It is noted that the study of the legal regulation of the Ukrainian agricultural sector is an urgent and important task that requires a comprehensive approach and consideration of various aspects and challenges faced by the industry; will provide an opportunity to create favorable conditions for the sustainable development of agriculture and food security of the country.

It was concluded that it is necessary to introduce the following ways of solving the outlined issues regarding the legal regulation of the agricultural sector: the development of a comprehensive legislative framework (the adoption of a single law or code that would integrate all aspects of the activity of the agricultural sector, ensuring the coherence and consistency of regulatory and legal regulation; codification of existing regulatory acts that relate to the agricultural sector); completion of land reform (development of transparent and clear mechanisms for regulating land relations, in particular regarding lease, sale and use of land; creation of electronic registers of land plots to increase transparency); strengthening of state support (improvement of state support mechanisms for farmers, in particular through the development of subsidy and grant programs that would take into account the needs of small and medium-sized farms; introduction of risk insurance mechanisms for the agricultural sector); improving access to industry financing (development of special credit programs for farmers with preferential conditions; creation of funds to support agrarian entrepreneurship, which would provide financial assistance for the development of innovative technologies); development of infrastructure and logistics (investment in the development of agricultural infrastructure, including the construction of roads, warehouses, and logistics centers; introduction of modern technologies in the logistics of agricultural products to reduce losses and increase efficiency).

It is emphasized that the introduction of outlined ways of solving issues related to the legal regulation of the agricultural industry will provide an opportunity to create favorable conditions for the development of the agro-industrial complex of Ukraine and increase its competitiveness on the international market.

Key words: agro-industrial complex, agro-industrial complex development, market, efficiency of development, agricultural enterprise, product production, animal husbandry, plant breeding, competitiveness, economic entities, technology.

Постановка проблеми. Агропромисловий комплекс (АПК) України є однією з ключових галузей, яка забезпечує значну частину ВВП країни, створює робочі місця та сприяє експорту продукції. А контексті сьогодення важливим є активний розвиток АПК, що є неможливим без забезпечення правової стабільності та передбачуваності для її учасників. Це буде сприяти залученню інвестицій та розвитку галузі. Також важливим є те, що Україна продовжує інтеграцію до Європейського Союзу, а це вимагає адаптації національного законодавства до європейських стандартів, що включає імплементацію директив ЄС у сфері сільського господарства та харчової промисловості. Не можна оминати й питання щодо належного

захисту прав всіх учасників АПК, включаючи фермерів, переробників та споживачів, що буде сприяти справедливій конкуренції та стабільному розвитку галузі. Зазначене у сукупності свідчить про актуальність обраної тематики дослідження.

Що ж стосовно проблематики, яка виникає в контексті досліджуваних питань, то можна виділити наступні напрямки: по-перше, недосконалість існуючого законодавства, адже існуючі правові норми часто є застарілими або неповними, що створює правові колізії та невизначеність для учасників АПК, тож є потреба у модернізації законодавства з урахуванням сучасних реалій та потреб галузі; по-друге, досить високий рівень корупції та надмірна

бюрократія ускладнюють правове регулювання АПК, що призводить до збільшення витрат та ризиків для бізнесу, внаслідок чого стримується розвиток галузі; по-третє, адаптація українського законодавства до вимог ЄС є складним і тривалим процесом, під час якого виникають труднощі у гармонізації стандартів, особливо у сфері екологічних вимог та безпеки харчових продуктів; по-четверте, регулювання земельних відносин, зокрема питання оренди та продажу сільськогосподарських земель, залишається однією з найгостріших проблем, а недосконалість механізмів захисту прав власності та користування землею ускладнює діяльність всієї галузі; по-п'яте, низький рівень фінансової підтримки та складнощі у доступі до кредитних ресурсів є значними перепонами для розвитку АПК, тож потребують вдосконалення правові механізми фінансування та державної підтримки аграрного сектору.

Стан дослідження теми. Дослідженню питань щодо оцінки ефективності та ризиків діяльності зі стратегічного розвитку агропромислового комплексу країни в літературі приділяється певна увага. Зокрема, можна відзначити публікації таких науковців, як: Вайжинський Ф. Т. [1], Головачова О. [2], Дудар Т. і Дудар В. [3], Жук М. [4], Костецький Я. [5], Крюкова І. та Степаненко С. [6], Павлюченко Ю. [7], Созінов О. [8; 9], Судомир С. [10] та ін. Разом з тим, більшість з наведених досліджень стосуються виключно економічних аспектів розвитку АПК, тому постає необхідність у додатковому дослідженні саме правового регулювання діяльності даної сфери.

Мета статті полягає в аналізі питань стосовно існуючих проблем правового регулювання діяльності АПК країни, пошуку шляхів їх вирішення та визначення перспектив розвитку агропромислового комплексу країни.

Виклад основного матеріалу. Розвиток напряму тісно пов'язаний із управлінням, яке може приймати дві форми: пряме і непряме. У випадку прямого державного управління воно охоплює підприємства з державною власністю. Умови непрямого управління в сучасних умовах передбачають, що роль держави як суб'єкта управління полягає в регулюванні, координації та контролі міжгалузевих відносин і процесів розвитку агропромислового комплексу з метою забезпечення продовольчої безпеки країни.

Опосередковане державне управління економікою передбачає вплив на соціально-економічні процеси як у державному, так і у приватному секторах. При цьому державна економічна політика спрямована на створення та впровадження нормативних актів і механізмів, які забезпечують однакові умови та правила для всіх суб'єктів господарювання на ринку. На загальнодержавному рівні формується система основних законів, визначається стратегія аграрної реформи та її пріоритети, а також розробляються механізми державної допомоги та підтримки сільськогосподарських підприємств.

Орієнтація основних стратегій державного управління АПК має бути спрямована на зміцнення економічного механізму через встановлення сприятливих цінних, кредитних та податкових режимів, розробку ефективних цільових програм, надання субсидій для сільськогосподарського виробництва, зокрема для стратегічно важливих його галузей, підтримку моніторингу продовольчого ринку та гарантування захисту прав власності на землю та результати праці для суб'єктів господарювання. Проте слід уникати переоцінки ролі надмірного державного впливу на економіку.

Одним зі способів підвищення ефективності та конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств є інтеграція виробництва. Це дозволяє оптимально використовувати природно-кліматичні умови, матеріальні та трудові ресурси, застосовуючи досягнення науково-технічного прогресу для забезпечення ефективного виробництва продукції.

В аграрному секторі важливо встановити міцні, постійно відновлювані міжгалузеві зв'язки між сільським

господарством та його технологічно, організаційно і економічно пов'язаними галузями. Для підвищення економічної ефективності сільськогосподарських підприємств необхідно налагодити взаємовигідні партнерські економічні відносини між виробниками сільськогосподарської продукції та підприємствами переробної промисловості. Це сприяє концентрації сільськогосподарської діяльності на виробництві, тоді як інші функції, такі як переробка та зберігання продукції, обслуговування виробництва, беруть на себе несільськогосподарські підприємства. Це сприяє розвитку агропромислової інтеграції, що може приймати різноманітні форми.

Під час економічної кризи аграрний сектор опинився в складному положенні порівняно з іншими галузями економіки через дію ряду макроекономічних чинників, що призвели до дестабілізації. Однією з найскладніших проблем вітчизняних агропідприємств є розбіжність у цінах на сільськогосподарську продукцію та промислові вироби. Якщо цю розбіжність не вирішити, фінансові впливання в цей сектор не будуть спрямовані туди, де вони дійсно потрібні, а залишаться у структурах, які не пов'язані безпосередньо із сільськогосподарським виробництвом. Цей дисбаланс призводить до втрат оборотних коштів у сільськогосподарських підприємств, і вони не можуть їх відновити за рахунок зовнішніх джерел фінансування.

Оцінка ефективності діяльності щодо стратегічного розвитку агропромислового комплексу країни напряму залежить (в тому числі) від таких показників, як: підвищення ефективності функціонування аграрних формувань з виробництва продукції рослинництва; розвиток тваринництва в аграрних формуваннях; органічне виробництво як основа екологічно збалансованого розвитку сільських територій; механізм забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції.

Основною метою стратегії економічного розвитку агропромислового комплексу України є стаке підвищення рівня життя населення. Для досягнення цієї мети необхідно, в першу чергу, вирішити проблему продовольчої безпеки шляхом підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Таким чином, основним завданням сільського господарства є забезпечення постійного зростання та сталості виробництва для задоволення населення продуктами харчування та промисловості сировини.

Для забезпечення сталого розвитку економіки слід розглядати сільське господарство як невід'ємну складову цілісної макроекономічної системи, а його ресурсний потенціал слід розглядати як частину національного потенціалу.

З метою підвищення рівня культури землеробства, плодючості ґрунту та отримання стабільно високих врожаїв у всіх рослинницьких культурах необхідно розвивати в господарствах ефективну систему обробітку ґрунту. Використання добрив має вирішальне значення для досягнення високих врожаїв.

Найбільш ефективною системою добрив в сівозміні є поєднання органічних і мінеральних добрив. Господарства, які вчасно, правильно і у достатній кількості використовують добрива, отримують значно вищі врожаї.

Сільськогосподарським підприємствам доручено виявити внутрішні можливості для збільшення виробництва продукції через подальшу інтенсифікацію виробництва та ефективніше використання землі, основних і оборотних засобів. Це означає, що зростання виробництва сільськогосподарської продукції повинно відбуватися зі зменшення матеріальних і трудових витрат, з метою підвищення ефективності господарювання. Важливим економічним показником є собівартість сільськогосподарської продукції, яка відображає в грошовій формі поточні витрати сільськогосподарських підприємств на виробництво та реалізацію одиниці продукції. Вона включає витрати минулої та уречевленої праці у використаних засобах виробництва та витрати на оплату праці.

Ринковий механізм господарювання має взаємодіяти з державним регулюванням у сфері аграрної економіки. Основні форми реалізації державної політики регулювання включають: надання прямої фінансової допомоги юридичним особам, що займаються виробництвом рослинництва; впровадження дотацій у сфері насінництва, спрямованих на зниження цін на насінний матеріал для виробників товарної продукції та приватних господарств; розробку та впровадження програм розвитку селекційно-насінницької галузі; бюджетне фінансування цільових програм; використання пільгового фінансово-кредитного механізму.

Галузь тваринництва відіграє суттєву роль у матеріальному виробництві агропромислового комплексу і становить ключовий елемент розвитку національного господарства. Ефективне функціонування галузі тваринництва безпосередньо впливає на забезпеченість населення необхідними продуктами харчування. Останніми роками спостерігається значне зростання цін на майже всі продукти харчування, особливо на продукцію тваринного походження. Це впливає на продовольчу безпеку країни, експортний потенціал та ефективність розвитку галузі тваринництва.

Розвиток галузі тваринництва характеризується зменшенням поголів'я тварин, зниженням їх продуктивності і, відповідно, скороченням виробництва продукції. Порівняно з іншими сферами сільського господарства, вирішення питання про інвестування в галузь тваринництва стає надзвичайно складним у зв'язку з такими факторами: тваринництво відзначається великою потребою в капіталі та, відповідно, має найвищий відсоток вартості використовуваних основних та оборотних засобів відносно затрат; має найдовший цикл обертання обігових коштів і, відповідно, менший річний обсяг їх обертання; через велику витратність галузь тваринництва забезпечує менший обсяг виручки на одиницю інвестицій; загалом тваринництво характеризується найвищими строками окупності порівняно з іншими галузями.

Аграрним підприємствам стають викликами проблеми соціально-виробничих відносин, обумовлені складністю умов праці, постійним емоційним навантаженням, високими вимогами до кваліфікації персоналу, що впливає на соціально-трудове забезпечення конкурентоспроможності. Тому в сучасних умовах актуальним є вдосконалення організаційно-економічного механізму.

Конкурентоспроможність, в широкому розумінні, визначається можливістю перемоги у змаганнях. З економічної точки зору, конкурентоспроможність – це володіння властивостями, що створюють переваги для суб'єкта економічних змагань. Забезпечення цих переваг в значній мірі залежить від належно сформованого організаційно-економічного механізму, який є синтезом організаційного та економічного механізмів, об'єднуючи окремі елементи і відображаючи рівні та аспекти господарської діяльності підприємств.

Роль організаційно-економічного механізму у підвищенні конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції полягає в оптимальному поєднанні організаційних, технологічних та економічних стратегій управління якістю продукції. Взаємодія і взаємозалежність цих стратегій забезпечують високі споживчі властивості продукції та стабільний попит на неї на ринку, при оптимальних витратах на виробництво та належних цінах для виробників при реалізації продукції споживачам через різні канали збуту. Такий підхід гарантує ефективне господарювання в умовах ринкової конкуренції.

Організаційно-економічний механізм сприяє створенню сприятливих умов для виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції, підвищенню результативності використання виробничого потенціалу та наданню державної підтримки вітчизняним вироб-

никам у формі цінової, фінансової, кредитної та іншої допомоги. Не менш важливим є фінансовий механізм, що включає кредитні та податкові інструменти, механізм страхування та інвестиційне забезпечення.

Отже, ефективний механізм управління ризиками в сільському господарстві, як-от агрострахування, в Україні перебуває на початковому етапі розвитку і потребує державної підтримки для свого подальшого зростання.

Удосконалення фінансово-кредитного механізму є одним із ключових напрямків підвищення конкурентоспроможності аграрних виробників. Організаційні заходи цього механізму повинні включати створення дієвої системи управління суб'єктами господарювання, удосконалення ключових функцій управління конкурентоспроможністю продукції та підвищення адаптивності господарюючих структур до змін у динамічному конкурентному середовищі.

Для досягнення конкурентних переваг у виробництві сільськогосподарської продукції, включаючи забезпечення доступу до високоякісної сировини, важливим є розвиток інтеграційних процесів. Ці процеси спрямовані на ефективне поєднання інтересів сільськогосподарських товаровиробників різних форм власності та промислових підприємств. У таких умовах рекомендується формувати інтегровані структури, які включають сільськогосподарські, переробні, обслуговуючі, торговельні підприємства, банківські установи, а також інші юридичні та фізичні особи, включаючи закордонні. Мета полягає в установленні стабільних технологічних та економічних зв'язків між учасниками інтегрованого утворення.

Тож, для виробництва конкурентоспроможної продукції необхідно внести суттєві зміни у характер економічних відносин в аграрному секторі, покращити систему цін, дотацій, кредитів та оподаткування.

Із початком війни в Україні спостерігалось блокування росією українських портів і, відповідно, значне ускладнення експорту української продукції, зокрема зернової, на зовнішні ринки. Як наслідок, погіршиться стан продовольчої безпеки тих країн, які залежать від імпорту українського зерна та іншої сільськогосподарської продукції. Запобігти або зменшити загрози глобальній продовольчій безпеці було можливо тільки спільними зусиллями міжнародної спільноти, зокрема у межах Римської декларації про всесвітню продовольчу безпеку, приймаючи яку, сторони висловили згоду вжити всіх необхідних дій на національному, регіональному та глобальному рівнях, а також від усіх держав і урядів, щоб негайно зупинити збільшення – і значно зменшити – кількість людей, які страждають від голоду, недоїдання та відсутності продовольчої безпеки, та дотримуватися п'яти Римських принципів сталої глобальної продовольчої безпеки, серед яких четвертий принцип полягає у забезпеченні значної ролі багатосторонньої системи шляхом постійного підвищення ефективності, швидкості реагування, координації та ефективності багатосторонніх установ.

Керуючись цими положеннями, до вирішення проблеми експорту сільськогосподарської продукції з України долучилися представники різних держав, Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО), інші організації ООН, інші міжнародні установи та організації.

В результаті пристерігали в дії так звану зернову угоду, яка дала можливість нашій країні продовжити експортувати зерно. І навіть після припинення її дії нині на практиці також бачимо активність в даному напрямку. Хоча, звісно, економічні показники значно нижчі, ніж в мирний час. В даному контексті цікавим є дослідження (внутрішнє експертне опитування), проведене наприкінці 2022 року центром економічних та соціальних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень (НСД). Основні економічні ризики внаслідок війни в Україні включають такі аспекти: значний спад виробництва, де зниження ВВП

оцінюється на понад 30%, промислове виробництво зменшилося більш як на третину, і в окремих секторах, наприклад, у металургії, зменшення складе 70%. Це викликано як фактичною втратою частини виробничого потенціалу, так і руйнуванням логістичних ланцюгів. Внаслідок воєнних дій обмежено агропромисловий сектор. Війна призвела до втрати частини врожаю через бойові дії, а зберігання продукції стало значно складнішим через обмежені можливості експорту сільськогосподарської продукції; також мають місце: втрата людського капіталу, руйнування інфраструктури, втрати бізнесу, скорочення банківського кредитування, збільшення дефіциту державного бюджету та державного боргу. До успіхів в досягненні стійкості економіки в умовах війни віднесено міжнародну допомогу, збереження стабільності (зокрема, уникнення гіперінфляції, збереження стабільності банківської системи), уникнення неконтрольованості, адаптивність бізнесу, набуття офіційного статусу кандидата у члени ЄС. Значним кроком є перепрофілювання зовнішньої торгівлі на європейські ринки та використання нових логістичних маршрутів, що суттєво послаблює обмеження, введені агресором у вигляді блокування чорноморських морських портів. Цьому сприяли рішення Європейського Союзу та інших ключових торговельних партнерів щодо лібералізації доступу для українських товарів, а також важливі вирішення, спрямовані на поліпшення транспортування українських товарів через територію ЄС. Україна вжила суттєвих заходів для перезапуску роботи експортно-кредитного агентства [11].

Особливим «показовим» прикладом вирішення логістичних проблем став «зерновий коридор» на основі Ініціативи щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів та відновлення чіткої роботи транспортної й портової логістики з українського боку. Функціонування «зернового коридору» дало можливість Україні зберегти статус агропродукції на світовому ринку, зменшило економічний спад в Україні, поліпшило фінансове становище агровиробників.

Під час аналізу ризиків і досягнень в економіці України під час повномасштабної війни виокремлені ключові інституційні ефекти стійкості. Ці системні фактори забезпечили ефективний опір країни на початковому етапі війни та є фундаментом її стійкості у змінених умовах активних бойових дій. Інституційний характер

цих чинників дозволяє розглядати їх як характерні ознаки суспільно-економічної моделі, сформованої в Україні протягом попереднього періоду соціальних трансформацій [11].

Висновки. Вивчення правового регулювання діяльності АПК України є актуальним та важливим завданням, яке вимагає комплексного підходу і врахування різноманітних аспектів та викликів, з якими стикається галузь. Це дозволить створити сприятливі умови для сталого розвитку АПК та забезпечення продовольчої безпеки країни.

Внаслідок вивчення окресленої проблематики можна відзначити наступне:

- земельні закони та нормативно-правові акти часто є фрагментованими та суперечливими, що створює правову невизначеність для суб'єктів АПК, а відсутність інтегрованого підходу до правового регулювання агропромислового комплексу перешкоджає ефективному функціонуванню сектора;

- земельна реформа в Україні є однією з найбільш суперечливих тем, а проблеми правового регулювання оренди та купівлі-продажу землі створюють додаткові труднощі для аграріїв, тож недостатня прозорість процедур, пов'язаних із земельними відносинами, призводить до зловживань і корупції;

- законодавство про державну підтримку аграрного сектору часто не відповідає реальним потребам аграріїв, а субсидії та інші форми підтримки не завжди є доступними для малих і середніх фермерських господарств;

- відсутні чіткі правові механізми для забезпечення доступу аграрних підприємств до кредитних ресурсів, а існуючі високі відсоткові ставки та складність у отриманні кредитів стримують розвиток сектора;

- недостатнім є розвиток сільськогосподарської інфраструктури та логістики ускладнює ефективне функціонування АПК.

Зазначене у сукупності дає можливість запропонувати наступні шляхи вирішення окреслених питань: розробити комплексну законодавчу базу; завершити земельну реформу; посилити державну підтримку; покращити доступ до фінансування галузі; розвивати інфраструктуру та логістику. Внаслідок цього буде можливість створити сприятливі умови для розвитку агропромислового комплексу України та підвищення його конкурентоспроможності на міжнародному ринку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Важинський Ф. Європейський досвід реформування аграрного сектору економіки: можливості для України: аналітична записка. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/e20160202.pdf>
2. Головачова О. С. Проблеми та перспективи розвитку інфраструктури аграрного ринку. *Бізнес інформ*. 2013. № 5. С. 178–183.
3. Дудар Т. Г., Дудар В. Т. Формування ринку конкурентоспроможної агропродовольчої продукції: теорія, методика, перспективи: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2009. 246 с.
4. Жук М.М. Організаційно-економічний механізм активізації інноваційних процесів АПК України: дис. ... канд. екон. наук. Кам'янець-Подільський, 2016. 220 с.
5. Костецький Я.І. Стратегія формування і розвитку аграрного сектору України: теорія і практика: моногр. Тернопіль, 2017. 356 с.
6. Крюкова І.О., Степаненко С.В. Ефективність вітчизняного агробізнесу у призмі пріоритетів сталого розвитку. *Агросвіт*. 2022. № 9–10. С. 3–12.
7. Павлюченко Ю. Концептуальні засади господарсько-правового забезпечення аграрного ринку: моногр. Вінниця, 2022. 360 с.
8. Созінов О. Агросфера України у ХХ столітті. *Вісн. Нац. акад. наук України*. 2001. № 10. С. 98–105.
9. Созінов О. О. Агросфера України (минуле, сьогодення, майбутнє): наук. записки. Т. 9. Спец. вип. К.: «Academia», 1999. 381 с.
10. Судомир С.М. Формування системи управління розвитком сільськогосподарських підприємств: теорія, методологія: монографія. К.: ЦП «Компринт», 2015. 483 с.
11. Підсумки 2022 року та очікувані результати щодо 2023 року. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/pidsumky-2022-roku-ta-ochikuvannya-shchodo-2023-roku>